

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.21>

ПРИНЦИПИ ПРАВА: НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

Мінченко Ольга Василівна,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

Актуальність статті зумовлюється необхідністю переосмислення фундаментальної категорії права – принципів права, які ще і нині сприймаються як декларації, як основоположні засади, що не здійснюють безпосереднє регулювання суспільних відносин та яким не властива нормативність. Імплементация західних правничих концептів, положень природного розуміння права посилюють актуальність дослідження та є факторами необхідності зміни парадигми розуміння принципів права.

Метою дослідження є акцентування уваги вітчизняних учених у галузі права на необхідність переосмислення такого явища, як принципи права, та визначення тих ознак, що відображають сутнісний зміст цього явища.

Відзначається, що в межах природничої школи права принципам права не може відводитися факультативна роль у регулюванні суспільних відносин; принципи права є однією із форм права. Обґрунтовується, що алогічно визначати принципи права як основоположні засади, що визначають зміст і спрямованість системи права, і при цьому ставити їх у залежність від приписів нормативно-правових актів та не наділяти регулятивними функціями, не наділяти їх нормативністю.

Наголошується на тому, що Європейський суд із прав людини неодноразово наголошував у своїх рішеннях (у тому числі і рішеннях за скаргами проти України), що коли закон не відповідає «якості закону», не відповідає верховенству права, то Європейський суд із прав людини не розглядає обмеження людських прав як таке, що було здійснено відповідно до закону. Тому фактично закон не набуває нормативності, залишається лише приписом, що не регулює суспільні відносини, що вказує на безпосередню дію принципу верховенства права.

Аргументується, що саме принципом права мають керуватися суб'єкти правозастосування, особливо у разі контрадикції між принципами права та юридичними нормами.

Відзначається, що зв'язок принципів права із правопорядком у суспільстві можна простежити через зв'язок права із суспільними відносинами, що чітко відображено у соціологічній та історичній підходах до розуміння права.

Резюмується, що є необхідність переосмислення розуміння спеціалізованих норм права у контексті виокремлення як окремого їх різновиду норм-принципів, особливо в умовах, коли правнича наука розмежує принципи права та норми права.

Ключові слова: мораль, нормативність, право, принцип права, регулювання суспільних відносин.

Minchenko Olha. Principles of law: rethinking necessity

The relevance of the article is stipulated by the necessity to rethink the basic law category – the principles of law, which are still perceived as declarations, as fundamental basis that do not directly regulate public relations and to which normativity is not inherent. The implementation of Western legal concepts, the provisions of the natural understanding of law increase the relevance of the study and are factors in the necessity to change the paradigm of law principles understanding.

The purpose of the study is to focus the attention of domestic scholars in the field of law on the necessity to rethink such a phenomenon as law principles and to identify those features that reflect the essence of this phenomenon.

It is noted that within the natural school of law, law principles cannot be assigned an optional role in the social relations regulation; principles of law are a form of law. It is substantiated that it is illogical to define law principles as the fundamental principles determining the content and direction of law system and at the same time make them dependent on the provisions of regulations and not to endow them with regulatory functions, not to endow them with normativity.

It is emphasized that the European Court of Human Rights has repeatedly emphasized in its decisions (including decisions on complaints against Ukraine) that when the law does not meet the "quality of the law", does not comply with the rule of law, the European Court of Human Rights does not consider restriction of human rights as such, which was carried out in accordance with the law. Thus, in fact, the law does not become normative, it remains only a prescription that does not regulate public relations. And this indicates the direct effect of the rule of law principle.

It is argued that law enforcement agencies should be guided by the principles of law, especially in case of contradiction between the principles of law and legal norms.

It is noted that the link of the principles of law with the rule of law in society can be traced through the connection of law with public relations, which is clearly reflected in sociological and historical approaches to law understanding.

It is summarized that there is a necessity to rethink the understanding of specialized rules of law in the context of distinguishing of norms and principles as their separate type, especially in a situation where legal science distinguishes between the principles of law and norms of law.

Key words: morality, normativeness, law, principle of law, social relations regulation.

Актуальність. Однією з важливих проблем у правничій науці є проблема розуміння принципів права, що зумовлено, на нашу думку, низкою факторів. Тривале перебування України у складі радянської держави, якій властивий був недемократичний державний режим, не могло не позначитися на її правовій системі. Підґрунтям радянської юриспруденції був принцип законності, що, до того ж, сприймався буквально: як необхідність відповідності поведінки фізичних та юридичних осіб, а також органів державної влади нормативним приписам, закріпленим у тексті закону (або хоча би підзаконного нормативно-правового акту). Особливо це положення реалізувалося у межах державно-владних відносин, що стало одним із факторів розвинутої бюрократії. При цьому зрозуміло, що коли відсутні конкретні приписи щодо механізму реалізації відповідного принципу права, то він залишався суто декларативним.

Наведене дає змогу зробити висновок про пріоритетність саме юридичних норм над принципами права, хоча останні і визначалися як такі основоположні засади, які визначають зміст та спрямованість «правової матерії».

Водночас слід вказати на те, що згідно зі ст. 8 Конституції України «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [1], а відповідно до ч. 1 ст. 129 «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» [2].

Зважаючи на вказане, виникає певний дисонанс з усталеним сприйняттям принципів права як тих засад, що мають бути

втілені у юридичних приписах, та сутністю явища, що позначається терміно-поняттям «принципи права», що і зумовлює актуальність вибраної тематики дослідження.

Додамо, що в межах західної правової культури саме принципам права відводиться визначальна роль у правовому регулюванні суспільних відносин, про що може свідчити і визнання принципу верховенства права аксіологічною складовою частиною демократичного суспільного устрою, цінністю Європейського союзу тощо.

Тому проблематика розуміння принципів права має стати складовою частиною вітчизняної правничої науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах пізнання принципів права вітчизняними науковцями не можна не згадати дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання)» [2], виконане А.М. Колодієм, що стало одним із перших в Україні комплексним пізнанням принципів права. Можливо, саме тому, що ця наукова розвідка на такому рівні була фактично першою, вона багато у чому ґрунтувалася на сприйнятті принципів права саме через призму юридичного нормативізму, і, відповідно, існування принципів права ставилось у залежність від юридичних приписів. Так, автор стверджує, що «виникнення принципів права як загальносоціальних є необхідною умовою наступного їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, тому що свідчить про актуальність їх для

суспільства і необхідність їх юридичного оформлення» [2, с. 17].

Не можна не відзначити і дисертаційного дослідження Т.І. Фулей на тему «Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні» [3], у якому висвітлено авторське бачення загальнолюдських принципів права, які інтерпретуються як «універсальні нормативні засади позитивного права, напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою, що визначають сутність і спрямованість правового регулювання і придатні до застосування у будь-якій системі права» [3, с. 15]. Однак і у цьому дослідженні існування принципів права ставиться в залежність від юридичних приписів: «загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права – це зафіксовані у позитивному праві його універсальні нормативні засади, які напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою» [3, с. 12]. Доречно наголосити, що за такого розуміння принципів навряд чи доцільно виокремлювати загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права, які будуть мати суто компілятивний і суб'єктивний характер: вони стають результатом поєднання юридичних приписів, закріплених у нормативно-правових актах різних держав.

Водночас слід відзначити намагання окремих вітчизняних учених інтерпретувати принципи права через призму природного розуміння права, ураховуючи праці зарубіжних авторів. У цьому контексті варто відзначити роботи А. Кучука [4]. Так, у монографії, присвяченій проблематиці правового ацентризму, вчений відзначає, що «у першому значенні розглядуване поняття ототожнюється із правом, можна навіть стверджувати, що із внутрішньодержавним і міжнародним, виступає формою права. Такий підхід властивий природній школі права, і йдеться про універсальні цінності, основоположні засади, яким має відповідати внутрішньодержавне законодавство» [5, с. 214]. А. Кучук додає, що ««небажання» наділяти принципи права можливістю бути безпосередніми регуляторами поведінки людини пов'язується передусім не з абстрактним характером, а з вибраним підходом до розуміння права» [5, с. 215].

Вчений також відзначає, що «на жаль, в Україні законодавство випереджає юридичну науку. Так, незважаючи на закріплення навіть безпосередньо у законах принципу верховенства, ще значна кількість науковців досліджує «верховенство правового закону», ототожнює право із прескриптивним текстом, а гарантією прав людини вважають закон (права людини визначаються як гарантована законом міра свободи). Принципи права розглядають як дієві засоби врегулювання суспільних відносин лише тоді, коли вони: 1) закріплені у законі або 2) виводяться зі змісту закону, ставлячи наявність права у залежність від закону» [6, с. 43].

Загалом варто відзначити, що розуміння принципів права у контексті їх сприйняття західною правовою культурою властиве таким вітчизняним ученим, як С. Головатий, М. Козюбра, А. Кучук, В. Лемак, М. Савчин, С. Шевчук та інші.

Однак це питання, зважаючи на його важливість для правничої практичної діяльності, заслуговує на особливу увагу.

Мета статті. Зважаючи на вказане, метою цієї роботи є акцентування уваги вітчизняних учених у галузі права на необхідність переосмислення такого явища, як принципи права, та визначення тих ознак, що відображають сутнісний зміст цього явища.

Виклад основного матеріалу. Як ми вище відзначали, принципи права переважно сприймаються як абстрактні ідеї, які, з одного боку, мають бути орієнтирами для побудови правової системи, а з іншого – мають бути конкретизовані у приписах нормативно-правових актів. Зазвичай під час підготовки юристів вивчення принципів права обмежується курсом теорії держави та права, що і утверджує їх сприйняття саме як абстракцій, які не мають конкретного змісту.

Більше того, фактично у всіх підручниках та навчальних посібниках із вказаної навчальної дисципліни під час висвітлення теми норм права, а саме їх різновидів, вказується, що норми права поділяються на класичні та нетипові (спеціалізовані). При цьому останні інтерпретуються як такі, що не мають властивостей класичних норм та не є безпосередніми регуляторами суспільних відносин. І серед них називаються

норми-принципи. Звідси складається ставлення до принципів права як таких ідей, що мають бути відображені у тексті нормативно-правового акту та які потребують конкретизації у юридичних приписах. Самі принципи не мають стосунку до регулювання суспільних відносин. Вони є лише «декларацією», «пропагандою» тощо.

Доречно відзначити, що таке викладення означеної тематики майже не привертає уваги до його колізії у традиційному розумінні співвідношення принципів права та норм права. «Найбільш обґрунтованою є позиція тих учених, які розмежовують принципи і норми права як самостійні правові явища [7, с. 46], – відзначає І. Бахновська. – Переважає думка, згідно з якою принципи права отримують зовнішнє вираження через їх закріплення в нормах права. Принципи, що діють у правовій сфері, обов'язково повинні бути закріплені в нормах права» [7, с. 44].

Однак якщо розмежовувати принципи права та норми права, то виникає запитання: а що таке норми-принципи? Прибічники юридичного нормативізму саме через юридичні норми сприймають принципи, намагаються саме через перші пояснити другі. Тому і виникає таке поняття, як «норма-принцип», яка не регулює безпосередньо суспільні відносини.

Водночас при цьому варто задатися питанням: а як бути з принципом верховенства права? Чи здійснює він регулювання суспільних відносин? Для представника природно-правової школи відповідь очевидна. Згадаємо слова Фрідріха Августа фон Хайека: «Складові частини законодавства взаємно узгоджуються не стільки завдяки всеосяжному плану, скільки в силу послідовного застосування загальних принципів до вирішення окремих проблем – принципів, які часто навіть не сформульовані явно, але всього лише маються на увазі у вжитих конкретних заходах» [8, с. 83]. До цього варто додати, що Європейський суд із прав людини неодноразово наголошував у своїх рішеннях (у тому числі і рішеннях за скаргами проти України), що коли закон не відповідає «якості закону», не відповідає верховенству права, то він (Суд) не розглядає обмеження людських прав як таке, що було здійснено відповідно до закону.

Тому фактично закон не набуває нормативності, залишається лише приписом, що не регулює суспільні відносини, на відміну від принципу (у наведеному випадку – принципу верховенства права).

Прикро визнавати, що народні депутати, здійснюючи законотворчу діяльність, певним чином випереджають правничу науку: уже у багатьох законах міститься припис про верховенство права та необхідність його сприйняття через призму практики Європейського суду із прав людини. Усі так звані статусні закони (як і кримінальний процесуальний кодекс) містять у тексті положення, якими закріплено принципи, що визначають основи відповідної діяльності. Якби принципи права не виконували регулятивну функцію, то не було б потреби визначати їх у текстах нормативно-правових актів. Тому законодавець усвідомлює важливість принципів права для забезпечення правопорядку.

Відзначимо, що ми теж вказуємо на відображення принципів права у тексті нормативно-правового акту, але при цьому: по-перше, для нас таке закріплення не має принципового значення – принципи можуть бути і не закріплені (так, для прикладу згадаємо, що в Конституції Федеративної Республіки Німеччини не закріплено право на освіту, однак німецька влада забезпечує реалізацію відповідного права, а не вказує на його незакріпленість). Доволі чітко відмінності у сприйнятті гарантій людських прав відзначають А. Кучук та А. Гога, наголошуючи, що «закріплення правил поведінки (прав людини) у відповідних нормах – визначення процедури реалізації – створення відповідних інституцій – нагляд і контроль. Якщо відсутній один з елементів ланцюжка – зрозуміло, що він не може функціонувати. Права залишаються, навіть якщо вони формально визначені, нереалізованими. Для Заходу така ситуація є неможливою» [9, с. 8–9]). По-друге, в умовах транзитивного стану українського суспільства та його системи права таке закріплення є своєрідною гарантією необхідності їх реалізації (до того ж, без конкретизації у інших законах чи підзаконних нормативно-правових актах). Так, у країнах розвинутої демократії достатньо відзначення у Конституції (яка сприй-

мається як акт установчої влади народу) визнання принципу верховенства права для того, щоб у всій системі права цей принцип діяв, навіть без конкретизації в низці законодавчих актів.

Слід наголосити, що Конституційний Суд України ще у 2004 році у справі про призначення судом більш м'якого покарання, інтерпретуючи верховенство права, відзначив: «Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Таке розуміння права не дає підстав для його отожднення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [10].

Слід наголосити на такій ознаці принципів права, як нормативність. Принципи права є безпосереднім регулятором суспільних відносин. Саме ними мають керуватися суб'єкти правозастосування, особливо у разі контрадикції між принципами права та юридичними нормами.

Регулятивна функція права тісно пов'язана з тим, що право має моральний зміст; варто наголосити, що на цей зв'язок вказав і Конституційний Суд України. При цьому, як відомо, мораль є універсальним регулятором поведінки людини в соціумі. Однак навряд чи хтось ознайомлювався з чітким зводом моральних норм. Але це не заважає їм регулювати суспільні відносини, бути дієвим регулятором поведінки людини у суспільстві.

Зв'язок принципів права із правопорядком у суспільстві можна простежити і через зв'язок права із суспільними відносинами. Маємо на увазі соціологічний та історичний підходи до розуміння

права. Мораль, традиції (черговий раз проводимо паралелі з рішенням Конституційного Суду України) є одночасно і елементом правопорядку суспільства, і фактором цього правопорядку, виступають частиною життя народу. Саме через це не виникає особливої потреби у їх формалізації (об'єктивації вимог моралі та норм-звичаїв у письмовому тексті). Подібним чином діють і принципи права. Тим більше що звичаї та норми моралі переважно і мають форму принципів (їх вимоги є швидше певними засадничими ідеями, абстрактними положеннями).

Ураховуючи наведене вище, слід погодитись з А. Кучуком щодо необхідності сприйняття принципів права як «основоположних ідей, що вирізняються нормативністю, імперативністю, об'єктивністю і стабільністю, комплексністю та рівнозначністю» [11, с. 148].

Висновки. Таким чином, в умовах імплементації західних правових концептів у національну систему права необхідним є переосмислення сутності та змісту такого явища, як принципи права. У межах природничої школи права принципам права не може відводитися факультативна роль у регулюванні суспільних відносин; принципи права і є формою права (однією з форм).

Алогічно визначати принципи права як основоположні засади, що визначають зміст і спрямованість системи права, і при цьому ставити їх у залежність від приписів нормативно-правових актів та не наділяти регулятивними функціями, не наділяти їх нормативністю.

Існує необхідність переосмислення розуміння спеціалізованих норм права у контексті виокремлення як окремого їх різновиду норм-принципів, особливо в умовах, коли правнича наука розмежовує принципи права та норми права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
2. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01;12.00.02. Київ, 1999. 36 с.
3. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2003. 16 с.
4. Кучук А.М., Перепьолкін С.М. Принципи права як категорія внутрішньо державного й міжнародного права. *Право і суспільство*. 2015. № 3. С. 22–26.

5. Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму: монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

6. Кучук А.М. Принципи права: необхідність зміни вітчизняної наукової юридичної парадигми. Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ітомир, 19 квітня 2018 р.). Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2018. С. 42-44.

7. Бахновська І.П. Питання співвідношення принципів і норм права та їх місця у механізмі правового регулювання. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 43-47.

8. Хайек Ф.А. фон. Право, законодавство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; под. ред. А. Куряева. М.: ИРИСЭН, 2006. 644 с.

9. Кучук А.М., Гога А.М. Правові гарантії прав людини: Україна та Європа: теоретико-правовий дискурс. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 6–10.

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. URL: [tp://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04).

11. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016; Ліра ЛТД. 480 с.